

XV. Yüzyıl Şairlerinden CEMÂLİNİN HAYATI VE ESERLERİ

Yrd. Doç. Dr. Osman HORATA (*)

Araştırmamızın konusunu, edebiyatımızda *Hümâ vü Hümâyûn* mesnevisiyle tanınan, XV. yüzyıl Dîvan şairlerinden Cemâlî'nin hayatı ve eserleri teşkil etmektedir.¹ Klâsik Edebiyatımızda, aynı mahlası taşıyan başka şairlere de rastlanmaktadır.²

Cemâlî hakkında, tezkireler ve biyografik mahiyetteki eserlerde verilen bilgiler, oldukça yetersiz ve yanlışlarla doludur. Kaynaklarda, Cemâlî ile Şeyhoğlu Mustafa, uzun süre birbirine karıştırılmıştır. Bu ise büyük bir ihtimalle Cemâlî'nin dedesinin, Şeyhoğlu'nun da babasının, şeyh olmasından kaynaklanmıştır. Ayrıca Cemâlî'nin, Şeyhî'nin yeğeni olması, böyle bir karışıklığı kolaylaştırmıştır. Bu yanlış, bazı edebiyat tarihlerinde farkedilerek düzeltilmeye çalışılmışsa da, kesin olarak Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş'ın makalesiyle açıklığa kavuşturulabilmektedir.³

Timurtaş, *Husrev ü Şîrin'e* yazılan zeyl sebebiyle, üzerinde durmak zorunda kaldığı Cemâlî'yle ilgili bu makalesinde, kaynaklardaki hatalara temas ederek, şairin hayatı ve eserleri

(*) Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

1 Bu makale, *Cemâlî, Hümâ vü Hümâyûn (Gülşen-i Uşşâk), İnceleme - Tenkidli Metin* (Hacettepe Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ank. 1990, XII x 697s.) adlı doktora tezimizin bazı bölümlerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

2 Bkz. S. Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, Ölkü Bas., İst. 1945, c. 3, s. 964, 974, 977, 978; H. İpekten, M. İsen, R. Toprak, T. Karabey, M. Akınç, *Tezkirelere Göre Dîvan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Kültür Bak. Yay., Ank. 1988, s. 86-87.

3 Faruk K. Timurtaş, "Fâtih Devri Şairlerinden Cemâlî ve Eserleri", *TDED*, İst. 1951, c. IV, sayı: 3 s. 189-213.

hakkında genel bilgiler vermiş; ayrıca onun nazire mecmualarındaki gazelleriyle, eserlerinden bazı bölümleri de yayımlamıştır.⁴ Timurtaş'ın bu makalesinden sonra yazılan bazı eserlerde de, şairle ilgili eksik ve yanlış bilgilere yer verildiği görülmektedir. Bu sebeple, şairin biyografisinin daha iyi bir şekilde aydınlatılabilmesi için, bazı hususlar Timurtaş'ın söylediklerinin bir tekrarı olsa bile, öncelikle Cemâli hakkında şimdiye kadar yazılanların bir tenkidinin yapılması, yerinde olacaktır.

A. Kaynakların Tenkidi

Anadolu sahasında yazılan ilk tezkire olan Sehi Bey'in *Heşt-Behişt*'inde, Şeyh'nin yeğeni olmak ve onun *Husrev ü Şîrin*'ini "tamamlamak" gibi hususlar, Şeyhoğlu Mustafa'ya ait gösterilmiş⁵; Cemâli ise bunlarla hiç ilgisi olmayan başka bir şahsiyet olarak anlatılmıştır. Sehi, Cemâli maddesinde, onun Karamanlı olduğunu söyleyerek, gazellerine temas etmiş ve iki beytini örnek olarak vermiştir.⁶

Sehi'den sonra, Latîf⁷, Hasan Çelebi⁸, Riyâzi⁹, Fâzî¹⁰ tezkireleriyle, *Sticül-i Osmânî*¹¹ ve *Kâmusu'l-A'lâm*'da¹², Cemâli'nin kısa bir biyografisi verilerek *Hümâ vü Hümâyûn*'una temas edilmiş; onun Şeyh'nin yeğeni olması ve *Husrev ü Şîrin*'e yazdığı zeyl hususunda ise hiç durulmamıştır. Bunlarda, Şeyhoğlu'na ise yer verilmemiştir.

Âşık Çelebi'de ise hem Cemâli hem de Şeyhoğlu maddesi yoktur. Bu tezkirede, Cemâli, Şeyhi maddesinde *Hüsrev ü Şîrin*'i "tamamlama"sı sebebiyle¹³; Şeyhoğlu ise, Emir Süleyman dönemi şairlerinden bahsedilirken söz konusu edilir.¹⁴

4 a.g.m., s. 189-213.

5 Sehi Beg, *Tezkire-i Sehi*, Matbaa-i Âmidî, İst. 1325, s. 55-56.

6 a.g.e.; s. 113

7 Latîf, *Tezkire-i Latîf*, İdam Matb., İst. 1314, s. 121-122.

8 Hasan Çelebi, *Tezkiretül's - Şu'arâ*, (Haz. İ. Kuthuk), TTK Yay., Ank. 1978 c. 1, s. 260-261.

9 Riyâzi, *Riyâzül's - Şu'arâ*, İ. Ü. Küt., Ty. 7098, v. 8a.

10 Fâzî, *Zübde'tül - Eş'âr*, İ. Ü. Küt., Ty. 3289, v. 24a.

11 Mehmed Süreyyâ, *Sticül-i Osmânî*, İst. 1311, c. 2, s. 85.

12 Şemseddin Sâmî, *Kâmusu'l - A'lâm*, Mîhrân Matb., İst. 1308, c.2 s.1833 - 1834.

13 Âşık Çelebi, *Meşâirü's - Şu'arâ*, (Haz. G. M. Meredith - Owens), London 1971, v. 254 a.

14 Âşık Çelebi, a.g.e., v. 20a.

Buna karşılık Âli ve Bursaî Mehmed Tâhir de Şehî gibi, Cemâli ile Şeyhoğlu'nu birbirine karıştırırlar. Âli, Şehî'den de ileri giderek, Şeyhoğlu'nu, "Şeyhoğlu Cemâlî" şeklinde zikreder. ¹⁵ Cemâlî maddesinde ise, diğer tezkireler gibi, şairin biyografisine ve *Hümâ vü Hümâyün* adlı eserine kısaca temas edilir. ¹⁶ *Osmanlı Müellifleri*'nde de, Şeyhoğlu, "Cemâlî-i Germiyanî"; Cemâlî ise, "Cemâlî-i Karamanî (Hürrem Cemâlî-i Karamanî)" başlığı altında anlatılmıştır. ¹⁷ Bursaî Tâhir, eserinde, Cemâlî'yi bir de Hürrem Cemâlî ile karıştırır. Oysa Hürrem Cemâlî, H. 970/M. 1563'te ölen Aksaraylı başka bir şairdir. ¹⁸

Tezkirelerdeki bu yanlışlık, edebiyat tarihlerinde de, uzun süre devam eder. Hammer'ın, Şeyhoğlu'nu hiç bir kaynağa dayanmadan "Cemâlîzâde" diye zikretmesi yanlıştır. ¹⁹

Gibb ise, Şeyhî bölümünde, Aşık Çelebi, Hasan Çelebi ve Âli'ye dayanarak, zeyl meselesini doğru gösterir. Fakat bu zeyilde, Cemâlî'nin, ismini Bâyezîd olarak söylemesini ve Şeyhî ile akrabalığı konusunda birşey dememesini tereddütle karşılar. ²⁰ Gibb, Şeyhoğlu'ndan bahsederken ise, Âli'deki hataya düşerek, "Şeyhoğlu"nun, Cemâlî'nin mahlası olduğunu söyler ve Aşık Çelebi, Hasan Çelebi ve Kâtip Çelebi'nin, Cemâlî ile, "*Ferruh - nâme*" (*Hürşîd ü Ferahşâd* olmalı) yazarı Şeyhoğlu'nu bir tutmamasına dikkati çeker. ²¹ Bunlardan Gibb'in, bazı tereddütleri olmakla birlikte gerçeği bulamadığı anlaşılmaktadır.

Bizdeki ilk edebiyat tarihlerinde de bu karışıklık devam eder. Fâik Reşad, *Tarih-i Edebiyat-ı Osmanîyye* de, Şeyhoğlu'nun mahlasının Cemâl olduğunu; bazen de babasının şeyh olması sebebiyle "Şeyhoğlu"nu "tahallus" ettiğini söyleyerek kendisine göre mantıklı(!) bir açıklama getirmiştir. ²²

İbrahim Necmi Dilmen ise, Cemâlî'nin mahlasının "Şeyhoğlu" olduğunu söyleyerek, bir tek "Şeyhoğlu Cemâlî"den bahsetmiştir.

¹⁵ Âli, *Kühûl-ı Ahbâr*, I. Ü. Küt., Ty. 58969, v. 132a.

¹⁶ Âli, *a.g.e.*, TTK Küt., Y. 554, v. 83 b.

¹⁷ Bursaî M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İst. 1333, c.2, s. 121 - 222.

¹⁸ Mehmed Süreyyâ, *a.g.e.*, c. 2, s. 261.

¹⁹ Hammer, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst*, Pesth 1836, c. 1, s. 109.

²⁰ E.J.W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, London 1900, c. 1, s. 303, 304, 314.

²¹ Gibb, *a.g.e.*, c. 1, s. 428.

²² Fâik Reşad, *Tarih-i Edebiyat-ı Osmanîyye*, İst., trz., c.1, s. 122 - 123; 220 - 221.

Bu, Dilmen'in de iki şairi aynı şahıs zannettiğini göstermektedir.²³ Halbuki Şeyhoğlu'nun, "Cemâl" veya Cemâlî'nin, "Şeyhoğlu" mahlasının olması gibi görüşler, tamamiyle yanlıştır.

Sehi Bey'den başlayarak devam edegelen bu karışıklık, ilk defa *Türk Edebiyatı Numûneleri*'nde farkedilmiştir. Bu eserdeki, Cemâlî'nin hayatı ve eserleri üzerinde verilen bilgiler, o ana kadar kaynaklarda yazılanların en genişidir. Burada, Sehi Bey'deki hataya işaret edilerek, asıl adı Mustafa olan Şeyhoğlu'nun, Cemâlî'den en az yarım asır önce geldiği söylenir. Fakat Cemâlî'nin başına "Şeyhoğlu"nun getirilmesi; Şeyhoğlu'na da "Şeyhoğlu Cemâlî" denilmesi, yazarların eski yanlışların etkisinden kurtulamadıklarını göstermektedir.²⁴ Bunun yanında, Timurtaş'ın makalesinde ispat ettiği üzere.²⁵ *Türk Edebiyatı Numûneleri*'nde neşredilen; Sadeddin Nüzhet'in de aldığı²⁶ :

Keşf it nıkâburu K'ola şermende âftâb

Çöz bend-i zülfünü kala şermende müşk-i nâb 27

matla'lı gazel. Sâfi mahlaslı Cezri-zâde Kasım Paşa'ya;

La'l-i nâbun kim getürdi hatt-ı reyhâne dürüst

Hükmi nâfzîdür ki tutdı kişver-i câru dürüst 28

matla'lı gazel de Münir'e aittir. Edirneli Nazmî'nin *Mecma'ü'n-Nezâ'ir*'inde (Nuruosmaniye Ktp. 4222, v. 39 a. 43a) de bu gazeller, Sâfi ve Münir'e ait gösterilmiştir. Fakat, İ. Ü. Küt. Ty. 1547 no'da kayıtlı müellifi meçhul nazire mecmuasında ise, yanlışlıkla Cemâlî adına gösterilmiştir.²⁹

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Kütahya Şehri* adlı eserinde de, Şeyhoğlu Mustafa ile Cemâlî'nin ayrı şahıslar olduğu söylenmesine karşılık; Cemâlî'nin önüne "Şeyhoğlu" getirilip

23 İ. Necmi Dilmen, *Tarih-i Edebiyat Dersleri*, Matbaa - i Âmiri, İst. 1337, c. 1, s. 52

24 Hıfzı Tevfik - H. İhsan - H. Ali, *Türk Edebiyatı Numûneleri*, Millî Matb., İst. 1926, s. 273-281.

25 Faruk K. Timurtaş, *a.g.m.*, s. 199.

26 S. Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, Ülkü Bas., İst. 1945, c. III, s. 981-982.

27 Hıfzı Tevfik - H. İhsan - H. Ali, *a.g.e.*, s. 274.

28 *a.g.e.*, s. 275.

29 Faruk K. Timurtaş, *a.g.m.*, s. 199.

Germiyanlı gösterilerek, başka hatalara düşülmüştür. Ayrıca Uzunçarşılı'nın, şairin *Edhem ü Hüma (Hüma ü Hümayün* olmalı) ve *Yusuf u Züleyha* mesnevilerinin olduğunu söylemesinin de, gerçeğe ilgisi yoktur.³⁰

J. Deny, *The Encyclopaedia of İslâm*'daki "Şahikhzâde" maddesinde³¹, Şehî ve Alî'deki karışıklığa dikkati çekerek, 1421'de hâlâ hayatta olan Şeyh'in, 1340'da doğan bir yeğenin olması inancının mümkün olmadığını söyler ve bu iki şahsiyeti birbirinden ayırmak gereğini dile getirir. Fakat onun, Cemâlî hakkında fazla bilgisi olmaması, meseleyi tamamiyle aydınlatmasına engel olmuştur.

Fuad Köprülü de, "Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Umumi Bir Bakış (XIII-XVI. Asır)" adlı makalesinde, bu yanlışlığa temas ederek, Şeyhoğlu Mustafa ile Cemâlî'nin farklı şahsiyetler olduğunu belirtir. Fakat o da, *Gülşen-i Uşşâk* ve *Hüma ü Hümayün*'u farklı eserler zannederek başka bir hataya düşmüştür.³² *Eski Şairlerimiz Divan Edebiyatı Antolojisi* adlı eserde de, aynı görüşler tekrar edilir.³³

Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*'nde, daha önceki yanlışları düzelterek, Cemâlî üzerinde geniş bir şekilde durur.³⁴ Fakat Cemâlî'nin, Şeyh'in yeğeni olması ve *Hüsrev ü Şirin*'e zeyil yazması üzerinde durmamasından, onun da hususları Şeyhoğlu'na ait olduğunu sandığı anlaşılmaktadır.

Bütün bunlardan sonra, Tahir Olgun'un *Germiyanlı Şeyh ve Harnâmesi* (Giresun 1949) adlı eserinde, Şeyhoğlu ile Cemâlî yine birbirine karıştırılır. Olgun, *Hüsrev ü Şirin*'i "ikmâl" edenin, defterdarlık eden "hemşirezâdesi" "Şeyhoğlu Cemâlî" olduğunu söyler.³⁵

Yukarıda belirtmeye çalıştığımız gibi, Şeyhoğlu ile Cemâlî'nin, aynı şahsiyetler olduğu bazı kaynaklarda anlaşılma ile birlikte,

30 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, Devlet Matb., İst. 1932, s. 228-270.

31 *The Encyclopaedia of İslâm*, "Şahikhzâde" Mad., (J. Deny), London - İyden 1934, c. IV, s. 262-264.

32 M. Fuad Köprülü, "Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Toplu Bir Bakış", *Yeni Türk Mecmuası*, c. 1, sayı: 5, İst. 1933, s. 365.

33 M. Fad. Köprülü, *Eski Şairlerimiz Divan Edebiyatı Antolojisi*, Resimli Ay Matb., İst. 1934, s. 71.

34 S. N. Ergun a.g.e., s. 979-982.

35 Tahir Olgun, *Germiyanlı Şeyh ve Harnâmesi*, Giresun 1949, s. 5, 6, 16, 17.

şairle ilgili verilen bilgilerde ise, çeşitli yanlışlara düşülmüştür. Bütün bunlar, ancak F. Kadri Timurtaş'ın, "Fâtih Devri Şairlerinden Cemâli ve Eserleri" (TDED, c. IV, İst. 1951, sayı: 3, s. 189-213) başlıklı makalesinde düzeltilenmiştir. Timurtaş'ın makalesinde belirttiği gibi, Şeyhoğlu Mustafa'nın, Şeyhî'nin yeğeni olmak ve *Husrev ü Ştrîn*'e zeyl yazmakla herhangi bir ilgisi yoktur. H. 1341'de Orhan Gazi döneminde doğan ve H. 789/1387'de *Hürşîd ü Ferahşâdî*, 1401'de de *Kenzü'l Küberâ'yı* yazan Şeyhoğlu Mustafa'nın, 832/1431'den sonra vefat eden Şeyhî'nin mesnevisine zeyil yazması mümkün değildir. II. Beyazîd (886/1481-918/1512) devrinin sonlarında ölen Cemâli, belki de Şeyhoğlu vefat ettiğinde, henüz doğmamıştı. Bu sebeple bunların aynı şahsiyetler olması mümkün değildir.³⁶

Bundan üç yıl sonra yazılan, Hayri Akyüz'ün, şahsi kütüphanesindeki *Hümâ vü Hümâyûn* nüshasını haber verdiği makalesinde, Köprülü'deki yanlış devam ettirilerek, *Gülşen-i Uşşâk ile Hümâ vü Hümâyûn* ayrı eserler zannedilmiştir. Yazarın, Timurtaş'ın makalesini de görmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca *Hümâ vü Hümâyûn*'un, "Dâden", "Kerden", "Reften", "Aşık Şuden" vb. gibi kahramanlarının olduğu söylenerek, Farsça başlıkların özel isim zannedilmesi gibi ilginç bir yanlışlık yapılmıştır. ³⁷ Bu yazıda tanıtılan *Hümâ vü Hümâyûn*'un ikinci nüshasının, sonradan DTCF kütüphanesine verildiği anlaşılmaktadır. Fakat bundan sonra yayımlanmış olan çalışmalarda, Akyüz'ün bu makalesine temas edilmemiş, dolayısıyla *Hümâ vü Hümâyûn*'un tek nüshasının olduğu söylenmiştir. *Türk Ansiklopedisi*'ndeki "Eski Türk Edebiyatı" maddesinde ise, DTCF nüshasına atıfta bulunulmuştur. ³⁸

Türk Ansiklopedisi'ndeki Cemâli maddesinde, bütün bu yazılardan sonra, tezkirelerdeki yanlışla düşülmesi, bu bölümün yeterli araştırma yapılmadan yazıldığını göstermektedir. Bunda, *Miftâhü'l - Ferec ve Hümâ vü Hümâyûn* yazarı Cemâli'nin yanında; asıl adı Beyazîd olan, Şeyhî'nin *Husrev ü Ştrîn*'ini "tamamlayan", Emir Süleyman'ın nedimi,

³⁶ Faruk K. Timurtaş, a.g.m., s. 191.

³⁷ Hayri Akyüz, "Onbeşinci Yüzyıl Şairlerinden Cemâli'nin *Hümâ vü Hümâyûn* Adlı Eseri Hakkında Birkaç Söz", *Türk Folklor Araştırmaları*, c. III, sayı 54, s. 856-857.

³⁸ *Türk Ansiklopedisi*, "Türk Edebiyatı, Eski" Mad. (H. Mazoğlu), Ank. 1982, c. 32, s. 109.

Hürşid ü Ferahşâd yazarı, yeni bir şahsiyet yaratılmıştır (Cemâli, Germiyanî mad.)³⁹ "Şeyhoğlu, Mustafa (Sadrüddin) maddesi ise, Cemâli'nin, "Şeyhâde" lakabını taşıdığıının söylenmesi dışında iyi hazırlanmış bir çalışmadır.⁴⁰

Ni'at S. Banarlı'nın edebiyat tarihinde, Cemâli hakkında kısaca bilgi verilir. Fakat şairin, Akşehirli veya Akhisarlı (Aksaray olmalı) gösterilmesinden, bu eserde, Cemâli ile dedesinin doğum yerlerinin karıştırıldığı anlaşılmaktadır.⁴¹

Kayahan Erimer'in, "Gün Işığına Çıkan Değerli Bir Eser" başlıklı makalesi ise, Cemâli hakkında yeni bilgileri ihtiva eden önemli bir çalışmadır. Bu makalede, kaynaklarda mevcut olmadığı bildirilen, yazarın şahsi kütüphanesindeki Cemâli Dîvanıyla, daha önce varlığından haberdar olunmayan, "Der-Beyân-ı Meşakkat-ı Sefer" başlıklı küçük mesnevi, ilim âlemine tanıtılmıştır. Bu makalede, 73 beyitlik bu küçük mesnevinin tıpkı-basımı ve transkripsiyonlu metni de yayımlanmıştır.⁴²

Bu çalışmalardan sonra yayımlanan *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*⁴³, *Türk Ansiklopedisi* (Türk Edebiyatı, Eski mad.)⁴⁴ ve *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*'nde şairden kısaca bahsedilir. *İslam Ansiklopedisi*'nde ise Cemâli maddesi yoktur. *Büyük Türk Klâsikleri*'nde⁴⁵ ise, şair hakkında biraz daha geniş bir şekilde durularak, *Hümâ u Hümayûn*'un kısa bir özeti ile, 33 beyitlik bir bölümü örnek olarak verilmiştir.⁴⁶ Bu eserlerin hepsinde, Erimer'in makalesinin görülmemesi sebebiyle, şairin eserleri hakkında verilen bilgiler oldukça eksiktir. Ayrıca TDEA'da Cemâli'nin Akşehirli gösterilmesi; TA'daki "Eski Türk Edebiyatı" maddesinde, şairin isminin önüne

39 *Türk Ansiklopedisi*, "Cemâli, Germiyanî" Mad., Ank. 1960, c.X, s. 146.

40 TA, "Şeyhoğlu, Mustafa (Sadrüddin)" Mad., (Z. Korkmaz), c. 30, Ank. 1981, s. 30.

41 N. Sami Banarlı, *Restriktif Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB Yayl. İst. 1971, c. 1, s. 470-471.

42 Kayahan Erimer, "Gün Işığına Çıkan Değerli Bir Eser", TDAY, 1973-74, Ank. 1974, s. 265-281.

43 TDEA, "Cemâli" Mad. (H. Ayan), Dergah Yay., İst. 1977, c. 2, s. 38-39.

44 TA, "Türk Edebiyatı, Eski" Mad. (H. Mamoglu), c. 32, s. 109.

45 Atilla Özkürümh, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, Cem Yay., İst. 1982, c. 1, s. 274.

46 Fahir İz - G. Kut, "Dîvan Nazım ve Ners", *Büyük Türk Klâsikleri*, Ötüken - Söğüt Yay., Ank. 1985, c. 2, s. 235-244.

"Şeyhoğlu"nun getirilmesi; Özkırmılı'nın eserinde, Cemâlî'nin Akşehirli veya Aksaraylı gösterilmesi ve Şeyhî'nin Husrev ü Şîrin'ine iki zeyl yazıldığıının söylenmesi; *Büyük Türk Klâsikleri'nde*, *Hümâ vü Hûmayûn*'un "Fâ 'ilâtün Fâ'ilâtün Fâilûn" vezniyle yazıldığıının belirtilmesi, göze batan yanlışlar olarak dikkati çekerler.

Bunların yanında, İA'daki "Şeyhoğlu, Sad'al-din Mustafa" ⁴⁷ ve TA'daki "Şeyhoğlu, Mustafa"⁴⁸ maddelerinde de, Cemâlî'nin "Şeyhzâde" lakabının olduğunun söylenmesi doğru değildir. *Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü* adlı eserde de, Cemâlî'nin Kemâlî adlı bir şairin⁴⁹ kardeşinin olduğunun söylenmesi, şairin defterdarzâde olan Cemâlî ile karıştırıldığını göstermektedir.⁵⁰

Yayımlanmış olan yukarıdaki eserlerin yanında, yayımlanmamış çalışmalarda da Cemâlî ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Âmil Çelebioğlu'nun, *II. Murad Devri Mesnevileri* (Erz. 1976) adlı basılmamış olan doçentlik tezinde, *Hümâ vü Hûmayûn*'un bir özeti verilerek, eserin şekil ve muhteva özellikleri üzerinde geniş bir şekilde durulmuştur. Bu çalışma, o ana kadar *Hümâ vü Hûmayûn*'la ilgili yazılanların en önemlisi olarak dikkati çeker.⁵¹

47 İA, "Şeyhoğlu Mustafa" Mad., (Ö.F. Akün), Ank. 1979, c. 11, s. 481.

48 TA, "Şeyhoğlu Mustafa" Mad. (Z. Korkmaz), Ank. 1981, c. 30, s. 275.

49 Kemâlî için bkz. Riyâzî, Esad Ef. Süleym. Küt., No : 3871, v. 92b.

50 H. İpekten, M. İsen, v.d. , *age.*, s. 86-87.

51 Âmil Çelebioğlu, *Sultan II. Murad Devri Mesnevileri*, Atatürk Üniv. , Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erz. 1976, s. 390-408.

B. Hayatı

Cemâli'nin adı, ailesi ve doğum tarihi konusunda tezkirelerde bir bilgi yoktur. Fakat onun, Şeyh'inin *Husrev ü Şîrin*'ine yazmış olduğu zeylin başlığından, bu hususların bazılarına açıklık getirmek mümkün olmaktadır. Bu başlık şöyledir:

"Ender - vefât-ı mü'ellif-i kitâb Şeyhi rahmetü'llâh ki Bâyezîd
bin Mustafa bin Şeyh Ahmed-i Tercemânî'l - Akşehir nazm-kerde
ve der-zeyl-i kitâb kerde- est."¹

Bundan, Cemâli'nin asıl adının, Bâyezîd olduğu; babasının Mustafa, dedesinin de Şeyh Ahmed-i Tercemânî adlarını taşıdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu zeylin sonlarındaki bir beyitte de, Cemâli'nin asıl isminin Bâyezîd olduğu, bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde görülmektedir:

Çi-ger bu Bâyezîd ol şâha kıldur

Veli dâ'ûlğa lâıyk degüldür²

Şairin, Bâyezîd ismini kullanmasından, bu zeyli yazdığı sıralarda, oldukça genç bir yaşta olduğu anlaşılmaktadır. Hammer'ın, şairden "Cemâlizâde"³, Bursalı Mehmed Tâhir'in de Cemâli"⁴ olarak bahsetmesi yanlıştır.

Yukarıdaki zeyl başlığında görüldüğü gibi, Cemâlinin bir şeyh olan dedesi, Akşehirlidir. Paris, Bibliothèque National'deki bir nüshada ise, Akşehir yerine Aksaray geçmektedir.⁵ Bunun sadece bir nüshada bulunması sebebiyle, Ahmed-i Tercemânî'nin Akşehirli olması, daha kuvvetli bir ihtimaldir.

1 Faruk K. Timurtaş, a.g.m., s. 152; Faruk K. Timurtaş, *Şeyh ve Husrev ü Şîrin*, İ. Üniv. Yay., İst. 1980, s. 165, 264. Bu zeyl başlığına ilk olarak temas eden Gibb, A. *History of Ottoman Poetry* adlı eserinde, kendi koleksiyonları arasında bulunan bir *Husrev ü Şîrin* nüshasının başlığını vermiştir (bkz. c. I, s. 304). Bunda, "zeyl" kelimesinin yerine "temâm"ın geçmesi dışında önemli bir fark yoktur. Buna karşılık bazı yazmalarda, "Mustafa bin Şeyh Ahmed-i Tercemânî", ("bin"ın unutulmasından olsa gerek) "Mustafa Ahmedü'l - Tercemânî" (Blochet, *Catologue des Manuscrits Turcs de la Bibliothèque National*, Paris 1932, c. I., s. 138-140) veya "Mustafa Şeyh Ahmed-i Tercemânî" (Murad Molla, *Hamdiye Kısım*, nr. 1550, bkz. Timurtaş, a.g.m., s. 193; a.g.e., s. 165) şeklinde geçmektedir. J. Deny de, Bibliothèque National'deki nüshalara dayanarak, Cemâli'yi, Mustafa Ahmed-i Tercemânî'nin oğlu olarak göstermiştir. (*The Encyclopaedia of Islâm*, London 1934, c. IV, s. 281.)

2 Faruk K. Timurtaş, *Şeyh'inin Husrev ü Şîrin*, s. 268

3 Hammer, a.g.e., c. I, s. 109.

4 Bursalı M. Tâhir, a.g.e., c. I, s. 122.

5 Blochet, a.g.e., s. I AF, 328, s. 140

Cemâli, aynı zamanda 15. asrın büyük şairlerinden Şeyhî'nin de, "hemsîre- zâde"sî (yeğeni) dir. Tezkire yazarları, Husrev ü Şîrî'e yazılan zeyl sebebiyle, bu akrabalıktan bahsederler.⁶ Bu sebeple Şeyhî ile ilgili bazı belgelerde de, Cemâli'nin şeceresine ait bilgiler bulmak mümkündür. Şeyhî'nin babası (Cemâli'nin dedesi), II. Yakub'un tertip ettiği bir vakfiyyede, "Mecdüddin"⁷; F. Nafiz Uzluk'un elinde bulunan, Mevlânâ oğullarıyla ilgili bir "mülknâme" de ise, Ahmed olarak geçer.⁸ Bunlardan, bu zâtın, Ahmed ve Mecdüddin olmak üzere iki isim kullandığı ortaya çıkmaktadır.⁹

Kaynaklarda, Şeyhî'nin yeğeni olarak, Cemâli'den başka, Molla İzâri Kâsım¹⁰ ve Hümâmî¹¹ adlı şairlerden de bahsedilmektedir. Bunların, Cemâli ile kardeşliği konusunda ise birşey söylenmez. Fakat biyografilerinden de anlaşılacağı üzere, onlar, Şeyhî'nin başka kardeşlerinden olan yeğenleri olmalıdırlar.

Cemâli'nin atalarıyla ilgili olarak, Şeyhî ile Akşemseddin¹² ve Faîh ile Molla İzâri Kâsım arasında geçen bir anekdot da (Süleymaniye Küt. Esad Ef. No. 3511, v. 2a)¹³, dikkati çekmektedir. Bunlarda, Şeyhî ve İzâri'nin, Türkmen soylu oluşu üzerinde bilhassa durulması¹⁴ sebebiyle, Cemâli'nin atalarının, 13. yüzyıl başlarında Moğol istilacılarından kurtulmak için, Anadolu'ya kaçmak zorunda kalan Türkmenlerden¹⁵ olduğu anlaşılmaktadır.

Cemâli'nin doğum yeri hakkında söylenenler de, birbirini tutmamaktadır. Şehî,¹⁶ Âli¹⁷, Fâzî¹⁸ ve Mehmed Süreyya¹⁹,

6 " ... kitab-ı mezkûr hemsîrezâdesi olan Cemali İtmâm İtmâmî'dür." Âşuk Çelebi, v. 254 a; Şehî, s. 55; Hasan Çelebi, c. 1, s. 531.

7 Timurtaş, *Şeyhî'nin Husrev ü Şîrî'si*, s. 60.

8 F. Nafiz Uzluk, "Germiyanlı Hekim Şeyhî'nin Babası ve Dedesinin İsmi", *Tasvir Gazetesi*, 10 Mayıs 1949, s. 3.

9 Faruk K. Timurtaş, *a.g.e.*, s. 60.

10 Semâniyye müderrislerinden olan İzâri, 901/1495'te ölmüştür. Onun, şâir ve kadı olan Topal İzâri Çelebi adlı bir kardeşiyle, Mustafa Selâmî adlı bir oğlu vardır. Fâik Rıza, *a.g.e.*, s. 220-221.

11 Âşuk Çelebi, v. 20a.

12 Timurtaş, *a.g.e.*, s. 60, 68.

13 *a.g.e.*, s. 60-61.

14 *a.g.e.*, s. 60-61.

15 Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. M. Harmanca), E. Yay., İst. 1982, c. 1, s. 33.

16 Şehî, s. 113.

17 Âli, *Kürhûl - Ahbâr*, TTK Küt., 554, v. 83b.

18 Kafzâde Fâzî, *Zübdetü'l - Es'âr*, İ. Ü. Küt., Ty. 3289, v. 24a.

19 Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, c. 2, s. 85.

onun Karamanlı olduğunu söylerler. Riyâzi ise, Bursalı olduğunu belirtir. ²⁰ Latîfî ²¹ ve buna dayanan Şemseddin Sâmî de ²², "Ya Karamânî veya Burûsevîdür" derler. Kınalızâde Hasan Çelebi, bu konuda birşey söylemez. Bursalı M. Tahîr, bir kaynak göstermeden, şîirlerinden Karamanlı olduğunun tahmin edildiğini söyler. ²³ Ergun ise "Bursa'da manzum kitâbeleri bulunduğu için bu şairi, Bursalı olarak göstermek doğru olur sanıyorum." der. ²⁴ Cemâlî'nin Bursa'ya sonradan gelmiş olması gerekir. Şairin dedesinin, Akşehirli (veya Aksaraylı) olması sebebiyle, onun Karaman'da doğmasının daha kuvvetli bir ihtimal olduğu söylenilebilir. ²⁵

Cemâlî'nin doğum tarihi de bilinmemektedir. Latîfî ²⁶ ve Hasan Çelebi ²⁷, onun Sultan Mehmed devrinde (1413-1420) doğduğunu söylerler. Sadeddin Nûzhet ise, onun, 850/1446'da *Gülşen-i Uşşâk* adlı bir eser yazarak, II. Murad'a takdim etmesi sebebiyle, şairin, 824/1441'de hükümdar olan II. Murad zamanında doğmasının, kuvvetli bir ihtimal olduğunu söyler. ²⁸ Timurtaş'ın da belirttiği gibi, ²⁹ Ergun'un, Cemâlî'nin II. Murad devrinde doğduğunu tahmin etmesi, Şeyhî'nin H.832'den hemen sonra ölmesi sebebiyle, onun *Husrev ü Şîrin'e* 8 - 10 yaşlarında zeyil yazdığını ortaya çıkarır ki, bu da mümkün değildir. Şeyhî'nin 834/1431-32 civarında öldüğü düşünülürse, ³⁰ Cemâlî'nin o aralarda 18-20 yaşlarında olduğu kabul edilirse, onun Fetret Döneminin (1402 - 1413) sonlarına doğru, 813/1410-815/1412 yıllarında doğduğu tahmin edilebilir. ³¹

Cemâlî'nin hayatı ve mesleğiyle ilgili olarak da, tezkirelerde bir bilgi verilmemektedir. Fakat onun eserlerinden, Arapça ve Farsçayı çok iyi bilen; üç dilde ustaca oyunlar yapabilecek kadar iyi eğitim görmüş bir kimse olduğu anlaşılmaktadır.

20 Riyâzi, *Riyâzî's - Şîrâ, I. Ü. Küt. Ty. 4098, v. 8a.*

21 Latîfî, s. 121.

22 Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, c. 3, s. 1833.

23 Bursalı M. Tahîr, *a.g.e.*, c. 2, s. 122.

24 S. Nûzhet Ergun, *Türk Şâirleri*, c. 3, s. 979.

25 Timurtaş, *Şeyhî'nin Husrev ü Şîrin'i*, s. 165.

26 Latîfî, s. 121.

27 Hasan Çelebi, c. 1., 2.260.

28 Ergun *Türk Şâirleri*, c. 3, s. 979.

29 Timurtaş, *a.g.e.*, s. 165.

30 Timurtaş, *a.g.e.*, s.

31 Timurtaş, *a.g.e.*, s. 165; "Fâtih Devri Şâirlerinden Cemâlî ve Eserleri", *TDED*, c. IV, sayı: 3, s. 193.

Cemâli, devrinin önde gelen birçok şairi gibi, tahsil hayatını, zamanın ilim merkezlerinden biri olan Kütahya'da tamamlamış olmalıdır.³²

H. 834 civarında ölen ve mezarı Kütahya'da bulunan³³, annesinin kardeşi Şeyhî'nin *Husrev ü Şîrî*'ne yazdığı zeyl, Cemâlî'nin ilk eseridir. Şair, bu zeylin ilk kısmında, Şeyhî'nin ölümünden bahseder; ikinci kısmında ise Sultan II. Murad'ı över.³⁴ Bundan, Cemâlî'nin ilk gençlik yıllarından itibaren, Osmanlı padişahlarıyla temas halinde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 833/1429'da II. Yakub'un ölümü üzerine kestiri olarak Osmanlı topraklarına katılan Germiyanogulları beyliği, daha önceden II. Murad'ın koruması altına girmişti.³⁵

Cemâlî'nin hangi tarihte olduğu bilinmemekle birlikte, daha sonra Bursa'ya geldiği anlaşılmaktadır. Belki o da, toprakları Osmanogullarına katılan Anadolu beyliklerindeki birçok şair gibi, Germiyan ülkesinin, Osmanlıların eline geçmesinden sonra, Bursa'ya gelmiştir.

Şair, 850/1446'da II. Murad'a sunmuş olduğu *Hümâ vü Hümâyûn*'un, yazışs sebebinin anlatıldığı bölümünde, padişahın meşhur veziri Çandarlı Halil Paşanın hizmetine girdiğini söyler:

*İşâret kıldı idüm kıldı idüm hizmetine
Du'â vü medh okudum hazretine*³⁶

Cemâlî, ilim ve sanat hâmisî bir padişah olan, aynı zamanda Muradî mahlasıyla şîrlere söyleyen II. Murad'ın himâyesi altına girerek, sarayın mümtaz şahsiyetleri arasında yer almıştır.³⁷ *Hümâ vü Hümâyûn* mesnevisinde, II. Murad için yazılan, birisi nasihat şeklinde üç medhiyye vardır. Cemâlî, *Miftâhü'l -Ferec* adlı mesnevisinde de, Sultan Murad'ın, *Gülşen-i Uşşâk*'i (*Hümâ vü Hümâyûn*) daima okuttuğunu söyler:

*Okudurdu dâ'imâ Sultân Murâd
Gülşen-i Uşşâk virmiş idüm ad*³⁸

³² Timurtaş, *a.g.e.*, s. 165.

³³ Timurtaş, *a.g.e.*, s. 74.

³⁴ Timurtaş, *a.g.e.*, s. 74.

³⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Bas. , 4. bk. Ank. 1983, c. 1, s. 406; Stanford Shaw, *a.g.e.*, s. 75.

³⁶ Cemâlî, *Hümâ vü Hümâyûn*, I. Ü. Küt. Ty. 5680, v. 18 b.

³⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, s. 529.

³⁸ Cemâlî, *Miftâhü'l -Ferec*, I. Ü. Küt. , Ty. 2331, v. 3b - 4a; H. Erdoğan Cengiz Nüsh., v. 18 a.

II. Murad zamanında oldukça meşhur olduğu anlaşılan Cemâlî'nin, Bursa'daki çeşitli eserlerin kitabelerinde de tarihleri vardır. Bunlar şairin, Bursa'da uzun süre kaldığını göstermektedir. Sultan II. Murad'ın kardeşi Selçuk Hatun Sultan'ın yaptırdığı, Bursa Mihrablı Köprüdeki iki kitabeyle; Ulu Cami yakınındaki, Belgrad'da şehit düşen Karaca Paşanın kızı için yapılan mektebin kapısındaki manzume, Cemâlî'ye aittir. ³⁹ Bunlardan ilki H. 870 tarihini taşımaktadır:

Yitmış idi dahu sekiz yüz hem
K'oldı târîhi vaz'ının iy cân ⁴⁰

Cemâlî, fetihten sonra, birçok şair gibi, yeni bir kültür merkezi hâline gelmeye başlayan İstanbul'a gelir. Buna sadece, *Kâmusu'l-A'lâm* ⁴¹ ve *Sicill-i Osmânî*'de ⁴² temas edilmekle birlikte, şairin eserlerinden de bu anlaşılmaktadır.

İstanbul'un fethinden üç yıl sonra yazılan (H.860/M.1456) *Miftâhü'l - Ferec*'de, Fatih Sultan Mehmed için yazılmış medhiyyeler vardır. Bunlardan birinde şair, İstanbul'un fethinden şöyle bahseder:

Birâ idüp leb-i deriyâda Sedd-i İskender
Giderdi fitne-t Ye'cûci şöyle k'ütdi hebâ

Götürdi heybeti Konstantunıyyeden küfri
Cü tîg-i dîn ile kâfirlerne kıldı cezâ ⁴³

Cemâlî'nin, Divanında da İstanbul'un fethine düşürdüğü bir tarihi vardır. ⁴⁴ Yine bu Divan nüshasının sonunda bulunan ve Kayahan Erimer tarafından yayımlanan ⁴⁵, *Der-Beyân-ı Meşakkat-i Sefer ve Zarûret ü Mülâzemet* adlı mesnevîden de,

³⁹ Ahmed Tevfik, "Selçuk Hâtun Sultan", *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, İst. 1328, sayı : 15, s. 959-960.

⁴⁰ a.g.m., s. 960

⁴¹ Şemseddin Sâmî, a.g.e., c.3., s. 1833.

⁴² Mehmed Süreyyâ, a.g.e., c.2., 2.85.

⁴³ *Miftâhü'l - Ferec*, H. E. Cengiz nüshası, v. 25b.

⁴⁴ Kayahan Erimer, a.g.m., s. 266.

⁴⁵ a.g.m., s. 269-281.

⁴⁶ a.g.m., s. 271.

şairin padişahla birlikte Arnavud seferine katıldığı anlaşılmaktadır:

*K'Arnavud iline sefer idüm
Pâdişeh gidicek bile gtdüm*

...

*Kişi varıcaK Arnavud iline
Sanki müslüm düşer cühüd etine⁴⁶*

Bu, Fatih'in 883/1478 baharında yaptığı ve kesin zaferle sonuçlanan üçüncü Arnavudluk seferi olmalıdır.⁴⁷ Bu ise Cemâlî'nin bu sırada, yaklaşık olarak 68-70 yaşlarında olduğunu gösterir.

Cemâlî'nin ölüm tarihi de kesin olarak bilinmemektedir. Latîfî ⁴⁸, Riyâzî ⁴⁹ ve Fâzî, ⁵⁰ onun II. Beyazîd devrinin sonlarında öldüğünü söylerler. Bunlardan naklen, Şemseddin Sâmî⁵¹ ve Mehmed Süreyya ⁵² da, Cemâlî'nin II. Beyazîd devrinde öldüğünü belirtirler. Bursah Mehmed Tahîr ise onun, Sultan II. Beyazîd devrine kadar yaşadığını söylemekle birlikte, herhangi bir kaynağa dayanmaz. ⁵³ Bu sebeple Cemâlî'nin , II. Beyazîd devrinin sonlarına doğru, 1510-1512 yılları arasında öldüğü tahmin edilebilir.

Cemâlî'nin mezarının da, İstanbul Edirnekapi'daki emir Buharî Tekkesi yanında olduğu, *Osmanlı Müellifleri*'nde belirtilmektedir.⁵⁴ Buradan şairin, fetihten sonra geldiği İstanbul'da öldüğü anlaşılmaktadır.

Biyografisinden anlaşılacağı üzere Cemâlî, çocukluk dönemini geçirdiği Sultan Mehmed dönemi bir kenara bırakılırsa; Osmanlı Devletinin her bakımdan gelişip yükselerek imparatorluk hâline geldiği, II. Murad, Fâtih ve II. Beyazîd devirlerini idrak ederek, bir hayli uzun bir hayat sürmüştür.

47 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Bas. , Ank. 1983, 4. bsk. , s. 71.

48 Latîfî, s. 121.

49 Riyâzî, v.8a.

50 Fâzî, v. 24a.

51 Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, c.3., s. 1333

52 Mehmed Süreyyâ, *a.g.e.*, c. 2, s. 85.

53 Bursah Mehmed Tahîr, *a.g.e.*, c.2., s. 122.

54 *a.g.e.*, s. 122.

C. Eserleri

Oldukça uzun sayılabilecek bir ömür süren Cemâlî'nin, aynı zamanda çok verimli bir edebî hayatı da olmuştur. Rıyâzî¹, Hasan Çelebi², Latîfî³, Âlî⁴ ve Kâtîp Çelebi⁵, onun sadece *Hümâ ü Hümâyûn* mesnevisinden bahsederlerse de; şairin bugün için elimizde, bunun yanında *Miftâhü'l - Ferec*, *Dîvan* gibi büyük hacimli kitaplarıyla, *Der-Beyân-ı Meşakkat-ı Sefer*, *E'r - Risâletü'l - Acîbe Fl's - Sandıy' Ve'l - Bedâiy' Zeyl-i Husrev ü Şîrîn* gibi daha küçük hacimli eserleri vardır.

1. Zeyl-i Husrev ü Şîrîn

Cemâlî'nin, Şeyhî'nin *Husrev ü Şîrîn*'ine yazmış olduğu zeyl, onun ilk eseridir. Bunda, asıl adı olan Bâyezîd'in kullanılımasından, şairin bu zeyli yazdığı sıralarda, henüz Cemalî mahlasını almayacak kadar genç olduğu anlaşılmaktadır.

Cemâlî ile Şeyhoğlu'nun uzun süre birbirine karıştırılması sebebiyle, tezkirelerdeki Cemâlî maddelerinde, bu zeylden bahsedilmemiştir. Şehî'de, *Husrev ü Şîrîn*'in Şeyhoğlu tarafından tamamlandığının söylenmesi⁶, bu yanlışın sonraki kaynaklarda da uzun süre devam etmesine sebep olmuştur.

Buna karşılık tezkirelerdeki Şeyhî bahsinde, *Husrev ü Şîrîn*'in "hemşirezâdesi" Cemâlî tarafından tamamlandığı belirtilir.⁷

Şeyhî, Nizâmî'nin *Husrev ü Şîrîn*'indeki en trajik bölüm olan Şîrûye olayını yazmadan ölmüştür⁸. Bu sebeple tezkire yazarları, eksik kalan bu bölümün Cemâlî tarafından tamamlandığını sanmışlardır. Halbuki onun yaptığı, bir tamamlama değil, zeyildir. *Husrev ü Şîrîn*'i tamamlayan ise, Rûmî adlı bir şairdir. Onun, Kütahya'daki Vâhid Paşa Kütüphanesi yazmaları arasında 1616 numara ile *Şîrîn ü Perûz* adıyla kayıtlı olan eseri, Timurtaş tarafından bulunarak ilim dünyasına tanıtılmıştır.⁹

1 Rıyâzî, v.8a.

2 Hasan Çelebi, c. 1, s. 26.

3 Latîfî, s. 121.

4 Âlî, v. 83 b.

5 Kâtîp Çelebi, *Kesfî'z Zîrûn*, ist. 1943, s. 2046.

6 Şehî, s. 56.

7 Âşık Çelebi, v. 254a; Hasan Çelebi, s. 531.

8 Timurtaş, *Şeyhî'nin Husrev ü Şîrîn'i*, s. 132.

9 Faruk K. Timurtaş, "Kütahya Kütüphanesinde Bilinmeyen Bir Eser", *Son Havadis*, 9 Kasım 1961.

Cemâli'nin yaptığı işin bir zeyl olduğu, ilk defa Gibb tarafından fark edilmiştir. ¹⁰ O, bunun bir tamamlama değil, iki bölümden meydana gelen bir hâtme olduğunu söyler. ¹¹ J. Deny de, aynı şeyleri söyleyerek, bunun 111 beyitten oluştuğunu belirtir. ¹²

Bu zeyl, ilki 63, ikinci kısmı 46 olmak üzere toplam 109 beyitten meydana gelmiştir. ¹³

*Gelün iy bilü câmın nûş idenler
Bu hûkmet sözlerini gûş idenler*

beytiyle başlayan bu zeylin ilk kısmında, Şeyh'nin ölümü ve feleğin vefasızlığından bahsedilir.

*Hemân-dem irdi fermân-ı İlahî
Kazâ-yı Hakk u emr-i padişahî
Geç ahîr bu hevâ ile hevesden
Uğur cân mürgünü hakî kafesden
Bu söz irdi çü gaybî tercemândan
Revân eyledi rûhu Şeyhî cândan
Bu fânî evden irdi rahîrîni ol
Bekâ tamunda irdi tahtını ol ¹⁴*

"Hatm-i Kitâb ve Medh-i Sultan Murad Han" başlıklı ikinci bölümde ise, şair, padişahı överek, bu zeyli onun övgüsünden eksik kalmaması için yazdığını söyler:

*Velî kalmaga bu nûsha ebter
Şehûn zikriyle hatm oldu ser-â-ser ¹⁵*

Rumî de, Şeyh'nin ömrünün vefa etmemesi üzerine, eserinin eksik kalmaması için, "biraderzâdesi"nin (hemşirezâdesi olmalı) padişah medhiyesi eklediğini söyler. ¹⁶

Bu zeylin yazılış tarihi belirtilmemekle birlikte, onun Şeyh'nin ölümünden hemen sonra yazıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁰ Timurtaş, *Şeyh'nin Husrev ü Şirri*, s. 149.

¹¹ E. J. W. Gibb, c.1, s. 303, 304, 428.

¹² *The Encyclopaedia of Islam*, "Shaikhzade" Mad., London 1934, c. IV, s. 281.

¹³ Timurtaş, *a.g.e.*, s. 264-268.

¹⁴ Timurtaş, *a.g.e.*, s. 265-266.

¹⁵ *a.g.e.*, s. 268.

¹⁶ *a.g.e.*, s. 152

Şeyhî'nin, 834/1431-32 yıllarında öldüğü tahmin edildiğine göre¹⁷, Cemâlî de zeylini 834-35 yıllarında yazmış olmalıdır.

Şehî, Şeyhoğlu'na attığı bu zeyl hakkında, "Şeyhî sözlerinden fark olmaz, hakk el-insaf ki gâyet hoş eylemişdür" diyerek, takdirlerini belirtir.¹⁸

2. Hümâ vü Hümâyûn(x)

Arap Hâmî Menûşeng'in oğlu Hümâ ile, Çin Fağfur'unun kızı Hümâyûn arasındaki aşkı anlatan bu mesnevi, Cemâlî'nin en önemli eseridir. O, genellikle Hâcû'nun aynı adlı eserini örnek alarak yazdığı *Hümâ vü Hümâyûn* mesnevisiyle tanınmıştır.

Hasan Çelebi¹⁹, Latîfî²⁰, Âlî²¹, Kâtip Çelebi²², Rîyazî²³ Mehmed Süreyyâ²⁴, Şemseddin Sâmî²⁵ ve Bursalı Mehmed Tâhîr²⁶, Cemâlî'nin bu mesnevisinin isminin, *Hümâ vü Hümâyûn* olduğunu söylerler. Fakat şair mesnevisinde, eserine *Gülşen-i Uşşâk* adını verdiğini belirtir:

*Hümâ şeh sayesidür çürki ikbâl
Hümâyûn oldu tâli hûdbur fâl
Gülîstân oldu ışk ehline gördüm
Pes adın Gülşen-i Uşşâk vtrdüm*²⁷

Miftâhü'l-Ferec adlı mesnevisinde de şair, buna temas etmektedir:

*Okudurdu dâ'imâ Sultân Murâd
Gülşen-i Uşşâk vtrmiş idüm ad*

¹⁷ *ag.e.*, s. 73.

¹⁸ Şehî, s. 56

(x) Cemâlî'nin bu mesnevisinin, iki nüsha üzerinden hazırlanmış bir tenkidli metniyle, tahkiye yapısı, üslûp, muhteva bakımlarından ncelenmesi ve Hâcû'nun *Hümây ü Hümâyûn*'uyla karşılaştırması için bkz. Osman Horata, *ag.tez.*, s. 89-272.

¹⁹ Hasan Çelebi, c.1, s. 260.

²⁰ Latîfî, s. 121.

²¹ Âlî, v. 83b.

²² Kâtip Çelebi, *Keşf'üz Zünûn*, s. 2046.

²³ Rîyazî, v. 8a.

²⁴ Mehmed Süreyya, *ag.e.*, c.2, s.85.

²⁵ Şemseddin Sâmî, *ag.e.*, c.2, s. 1833-1834.

²⁶ Bursalı Mehmed Tâhîr, *ag.e.*, s. 122.

²⁷ *Hümâ vü Hümâyûn*, İ. Ü. Küt., Th. 5680, v. 26b.

*Kim Hümâ ile Hümâyûnün sözün
Nazm idüp açmuş idüm sar'at yüzün* 28

Mesnevi için iki ismin kullanılması, bazı kaynaklarda, *Hümâ* vü *Hümâyûn* ile *Gülşen-i Uşşâk*'in farklı eserler sanılmasına sebep olmuştur. İlk olarak Fuad Köprülü'de görülen bu hata 29, Hayri Akyüz'ün makalesinde de tekrar edilmiştir. 30 Oysa şairler, mesnevilerinde genellikle çift ad kullanmışlardır. Şeyhoğlu'nun *Hurşid-nâme*'sinin, *Şehristân-ı Uşşâk* 31; Fuzûlî ve Şahidî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unun, *Gülşen-i Uşşâk* 32; Hoca Mes'ud'un *Sûheyl ü Nevbahâr*'ının, *Kenzü'l Bedâyi'* 33 gibi isimleri de vardır. Mesela Şahidî, eserine *Gülşen-i Uşşâk* adını verdiğini, fakat bu yeterli gelmezse, ona *Leylâ vü Mecnûn* denilmesini ister:

*Bunun kim ışk ile oldı nızâmı
Dirildi Gülşen-i Uşşâk nâmı*

*Eger bu ad vürmezse teselli
Lakabdur diyeler Mecnûn u Leylâ* 34

Fakat aşk ve macera konulu mesneviler, genellikle baş kahramanlarının adlarıyla anılmış, diğer isimler ise yukarıda da görüldüğü gibi eserlerde kalmıştır. Bu sebeple çalışmamızda, *Gülşen-i Uşşâk* yerine, *Hümâ vü Hümâyûn* ismi tercih edilmiştir.

Cemâlî, mesnevisini II. Murad adına yazmakla birlikte, Hasan Çelebi 35, Kâtip Çelebi 36, Mehmed Süreyyâ, 37 Şemseddin Sâmî 38 Sultan II. Beyazîd adına; Latîfî 39, Rîyâzî, 40, Âlî 41,

28 *Miftâhü'l Ferec*, I. Ü. Küt. Ty. 2331, v. 3b - 4a; H. Erdoğan Cengiz nüsh. v. 18a-18b.

29 Köprülü, a.g.m., s. 385.

30 Akyüz, a.g.m., s. 856.

31 Hüseyin Ayan, *Şeyhoğlu Mustafa, Hurşid - nâme*, Atatürk Ün. Yay., Erz. 1979, s. 423.

32 Blochet, a.g.e., s.4; A. Sırrı Levend, *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ vü Mecnûn Hikâyesi*, Ank. 1959, s. 109.

33 Cem Dilçin, *Mes'ud bin Ahmed, Sûheyl ü Nevbahâr*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ank. 1991, s. 575.

34 Levend, a.g.e., s. 109.

35 Hasan Çelebi, c.1, s.260.

36 Kâtip Çelebi, a.g.e., s.2046.

37 Mehmed Süreyya, a.g.e., c. 2, s.85.

38 Şemseddin Sâmî, a.g.e., c.2., s. 1833-1834.

39 Latîfî, s. 121.

40 Rîyâzî, v. 8a.

41 Âlî, v. 83b.

Bursalı M. Tahir ⁴², Hammer ⁴³ ve Falk Reşad ⁴⁴, Fatih Sultan Mehmed için yazıldığını söylerler. Köprülü ise, Gülşen-i Uşşak ile *Hümâ vü Hümâyûn*'u ayrı eserler zannetmesinden, Cemâli'nin ilkinin, II. Murad; ikincisini ise, Fâtih namına yazıldığını söyler.⁴⁵ Ergun, doğru olarak II. Murad adına yazıldığını belirtir.⁴⁶

Cemâli, *Hümâ ve Hümâyûn*'daki medhiyelerini devrin padişahı II. Murad için yazmıştır. Ayrıca onun mesnevilerindeki bazı beyitler de, şairin bu eserini, Sultan Murad için yazıp, ona sunduğunu tartışmaya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Cemâli, *Hümâ ve Hümâyûn*'un sebeb-i te'lif bölümünde, devrin meşhur veziri Halil Paşanın (Çandarlı) kendisinden, cihan padişahı (II. Murad) adına bir eser yazmasını istediğini söyler:

*Söze sözün var iken eyle bünyâd
Şehinşâh-ı cihân adına kul yâd* ⁴⁷

Ayrıca 860/1456'da yazdığı *Miftâhü'l - Ferec*'de de, Sultan Murad'ın onu daima okuttuğunu söyler:

*Okıdurdı dâimâ Sultân Murâd
Gülşen-i Uşşak virmiş idüm ad* ⁴⁸

Şair, *Hümâ vü Hümâyûn*'un yazılış tarihini, mesnevisinin hâtime bölümünde belirtir. Buna göre o, eserini H. 850/1446 yılında tamamlamıştır:

*Bu zîbâ gülşene oldukça ziyânet
Sektizyüz elliye trmişdi hicret
Bahârün zevkînün şevkiyle lâle
Tutardı sebze de la'lîn piyâle* ⁴⁹

Hümâ vü Hümâyûn'un beyit sayısı konusunda, kaynaklarda bazı farklı rakamlar verilmekle birlikte, hazırladığımız tenkidli metinde ⁵⁰, 4593 beyit vardır. Ergun ise, yaklaşık olarak 4830

³⁹ Latîf, s. 121.

⁴⁰ Riyâzi, v. 8a.

⁴¹ Âli, v. 83b.

⁴² Bursalı M. Tahir, *a.g.e.*, s. 121.

⁴³ Hammer, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst*, c.1, s. 217.

⁴⁴ Falk Reşad, *a.g.e.*, c.1., s. 270.

⁴⁵ Köprülü, *a.g.m.*, s. 385.

⁴⁶ Ergun, *a.g.e.*, c. III, s. 979.

⁴⁷ *Hümâ vü Hümâyûn*, İ. Ü. Küt. Ty. 5680, v. 19b.

beyit olduğunu söyler. ⁵¹ Timurtaş ise, 4800 beyit kadardır, der.⁵²

Hümâ vü Hümâyûn'un nüshaları fazla değildir. Biri, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Ty. 5680, diğeri de Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, M. Ozak I, 1246 no'da kayıtlı olmak üzere sadece iki nüshası vardır. Fakat Cemâli'den bahseden kaynaklarda, Mazioglu hariç ⁵³, DTCF nüshasından bahsedilmez. Hayri Akyüz'ün, 1954'te yayınladığı makalesinde ⁵⁴ tanıttığı nüshanın ise, daha sonra DTCF Kütüphanesine verildiği anlaşılmaktadır. İstanbul Üniversitesindeki nüsha, Cemâli'nin ölümünden 43-45 yıl sonra, H. 959 tarihinde Nasuh bin Ali tarafından istinsah edilmiştir. 143 varaktan meydana gelen ve *Hümâ vü Hümâyûn*'un yegane tam nüshası olan bu yazmada, müstensih hatalarına çok sık rastlanılmaktadır. DTCF nüshası ise, oldukça eksik olmakla birlikte, dikkatli bir müstensih elinden çıkması ve başlıklarının olması, ona önem kazandırmaktadır. Ayrıca istinsah tarihi belirtilmemekle birlikte, diğer nüshadan daha önce yazıldığı anlaşılmaktadır.

Cemâli, *Hümâ vü Hümâyûn*'u, canlı ve kıvrak bir vezin olan, hezec bahrinin "Mefâ'ilûn Mefâ'ilûn Fe'ülûn" kalıbıyla yazmıştır. Bu mesnevinin aslı olan Hâcû-yı Kirmânî'nin eserinin, mütekârib bahrinde (Fe'ülûn Fe'ülûn, Fe'ül) yazılmasına karşılık, ⁵⁵ Cemâli'nin hezec bahrini tercih etmesinde, bu veznin akıcılığının yanında, o devrin şairleri arasında oldukça yaygın hâle gelmesini de gözardı etmemek gerekir.

Klasik bir mesnevîde olduğu gibi, Cemâli'nin *Hümâ vü Hümâyûn*'u, giriş, konunun işlendiği bölüm ve bitiş (hâtime) olmak üzere üç ana bölümden meydana gelmektedir. Şairin mesnevîsinin giriş bölümü, Şeyhi'nin *Husrev ü Sîrinî* gibi, münâcâtla başlar. Bunu 1'i kasîde şeklinde olmak üzere 3 tevhid takip eder. Bunlardan sonra sırasıyla, 1 mev'ize, 2 münâcât, 1'i kasîde şeklinde yazılmış olan 3 na't gelir. Eserin yazılış sebebinin anlatıldığı, "Der-Sebeb-i Nazm-ı İn kitâb" başlıklı bölümden sonra, Sultan II. Murad için yazılan 2 medhiyye (1'i

⁵¹ Ergun a.g.e, Ank. 1990.

⁵² Timurtaş, "Fatih Devri Şairlerinden Cemâli", *TDED*, s. 195.

⁵³ Hasibe Mazoğlu, "Türk Edebiyatı, Eski" *Mad.*, TA, c. 32, Ank. 1982, s. 109.

⁵⁴ Hayri Akyüz, a.g.m., s. 856-857.

⁵⁵ Bk. Kemal Aynî, *Hâcû-yı Kirmânî, Hümây ü Hümâyûn*, Tahran 1348.

kaside şeklinde) vardır. Bunları takip eden "Hitâb-ı Pâdişâh-ı A'zâm Be-Tarîk-î Nasîhat" başlıklı bölüm de, II. Murad'a hitâben yazılmıştır. Mesnevînin girişi, aşkla ilgili 3 manzûmeyle sona erer.

Konunun işlendiği asıl bölümde, hikâyenin akışı içerisinde, 1 kaside, 24 gazel ve 1 terci-i bende yer verilmiştir. Terci-i bendin, elimizdeki nüshada vasita beyiti yoktur. Bunun, bendlerinin son beyitlerinin kafiyesi sebebiyle, terkîb-i bend de olması mümkün değildir. Herhalde mevcut nüshalarda, vasita beyti unutulmuş olmalıdır.

Hümâ ve Hümâyûn'un hâtîme bölümünde ise, şair eserini över ve hataları için okuyucularından af diler. Sonra da mesnevînin yazılış tarihini vererek, eserini dua ile bitirir.

Çift kahramanlı bir aşk mesnevisi olana *Hümâ vü Hümâyûn*'un konusunu, Arap Hanı Menûşeng'in oğlu Hümâ ile, Çin Fağfûrunun kızı Hümâyûn arasındaki aşk teşkil etmektedir. Eserde romantik bir aşk hikâyesi anlatılmakla birlikte, yazar sık sık araya girerek, dinî - tasavvuf öğütleri de vermektedir. Fakat Hümâ ile Hümâyûn arasındaki aşkın, ilahî ve tasavvufî tarafı yoktur; tamamıyla maddî, realiteden uzak, idealize edilmiş bir aşktır.

Cemâli, mesnevisini, Hâcû-yı Kirmânî'nin aynı adlı eserini örnek alarak yazmıştır. O da, genellikle diğer mesnevîlerde olduğu gibi, eserini aynen tercüme etmemiş, bazı bölümleri anlamak veya onda olmayan bölümler eklemek gibi değişiklikler yapmıştır. Bunların yanında, olayların gelişimi ve bölümlerin uzunlukları, kısalıkları da her iki şairde farklılıklar gösterebilmektedir. (x)

Hümâ ve Hümâyûn mesnevisinde, Şeyhî'nin *Husrev ü Şîrin*'inin de etkisinin büyük olduğu anlaşılmaktadır. Giriş bölümündeki, mesnevî ve kaside şeklinde yazılan münacât, tevhîd ve medhiyye gibi şiirlerin birçoğuyla, hikâye içerisindeki bir gazel Şeyhî'ye nazîre olarak yazılmıştır.⁵⁶

(x) Cemâli'nin *Hümâ vü Hümâyûn*'unun tahkiye yapısı ve Hâcû-yı Kirmânî'nin mesnevisiyle karşılaştırmasını, ayrı makale konuları olarak ele alacağımız için, burada bunlara kısaca temas edilmiştir.

⁵⁶ Bu konuda bk. Osman Horata, *a.g.tez.* s. 210-214.

3. E'r - Risâletü'l - Acıbe Fı's - Sanâyi' Ve'l - Bedâyi'

Cemâli'nin, *Miftâhü'l - Ferec* mesnevisinde bahsettiği risalelerinden biri olan bu eserin tek nüshası, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi İslam yazmaları arasındadır.⁵⁷ Cemâli'nin bu eserine ilk defa, Browne katalogundaki bilgilerden hareketle Köprülü temas etmiştir.⁵⁸ Fakat bu katalogda, "Fakir" kelimesinin, yanlışlıkla "Fakih" okunması sebebiyle, "Cemâli El - Fakih'in" kim olduğu tespit edilememiştir.⁵⁹ Browne, 20.3x15.2 c. ebadlarındaki, her sayfasında 11 veya 12 beyit olan, 18 varaklık, harekeli açık bir nesihle yazılan bu eserin, iki sayfalık "Arapça" bir girişten sonra (yazar, ağır bir Osmanlıcayla yazılan bu bölümü Arapça zannetmiştir.) , retorik oyunların bütün şekillerini ihtiva eden, çeşitli vezinlerle yazılmış şirlerden oluştuğunu söyler.⁶⁰

Eseri bizzat yerinde inceleme fırsatı bulan Timurtaş, İslam yazmaları arasında LI. 3 -28 numara ile kayıtlı olan bu eserin önsözündeki, "E'r-Risâletü'l-Acıbe Fı - Duâ-i Hazret-i ... Muhammed bin Murad Han" ilavesinden, Fatih'e ithaf edildiğinin anlaşıldığını söyler.⁶¹ Timurtaş, bunun bir kaside olduğunu belirterek, girişinden bir bölüm verir. Eserin muhtevası hakkında bilgiler bulunan bu kısmı aynen veriyoruz:

"Rahmet ol ehl-i insâf müselmân kâtibe ki, her kitâb-ı âftâb-tâbı ve bu hitâb-ı müstetâb - bâbı ki her bir beyti ma'mûr ve her sa'yi meşhûrdur ki kaside-i 'acıbe ve aside-i garîbedür ve sanâyi-i bed'iyye ile mübeyyen ve bedâyi'-i tab'iyye ile müzeyyendür ve selâset-ı elfâz ile mergûb ve nefâset-i ma'ânî ile mahbûddur, kitâb eylemek isterse, bu nüsha-i şerifeye nazar eyleye. İmlâdan ve ibârâtdan ve trâbdan her ne görürse bi'-aynıhtı öylece yaza. Hiç bir mahalde tagyîr ve tebdîl kilmaya ki râst ve dürüst ola; tâ sonra görölüp hatasını islâh eylemekde zahmet çekmeye ve kendüye nefrin olup cehâlete nisbet etmîyeler ve islâh olunmayacak olursa, tasnîf eyleyen zarîfun te'lîfinde tagyîr bulnuip emekleri zâyi' olur ve eger bu zîkr olunan mücebince amel

57 Edward G. Browne, *A Hand List of The Muhammeden, Manuscripts in The Library of The University of Cambridge*, Cambridge 1900, s. 87, no: 465.

58 Fuad Köprülü, "Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının Tekamülüne Toplu Bir Bakış", *Yeni Türk Mecmuası*, s.385.

59 Browne, *a.g.e.*, s. 87; Timurtaş, *Husrev ü Şîri*, s. 168-169.

60 Browne, *a.g.e.*, 87.

61 Timurtaş, *Şeyh'inin Husrev ü Şîri*, s. 169.

eylemek elinden gelmezse lütf eyleyüp yazmaga mukayyed olmaya." (v. 2a) ⁶²

Bu eserin, Cemâli'nin *Miftâhü'l - Ferec* 'de bahsettiği, iki beyitten belirli harfler alınarak yeni beyitler yapılan; baştan sona "acâ'ib" sanatları ve değişik vezinleri bildiren; Türkçesinden Farsça, Farsçasından Arapça sözler çıkan risâle olması kuvvetle muhtemeldir. Bilinen kadarıyla Türkçede buna benzer başka bir eser de yoktur. *Miftâhü'l - Ferec*'de şair, bu eserinden şöyle bahseder: ⁶³

Bir kasde eylemişdüm hem yine
Kim kemaline öküsdür beyyine
Bahrinün dürri sanây'den semîn
Beytinün sadrı avârizdan emîn
Her iki beytinden alıruş hurûf
Hâsılı bir beyt olurdu bî - vukûf
Kim olurdu anda bir san'at 'acîb
Vezni bir dürlüydi hem ty lehbîb
K'evvelinden âhirine bî-kusûr
Hem sanayi' bildürürdi hem buhûr
Lafz-ı Türkîden çıkardı Fârisi
Söyle kim beytinde beytin yarısı
Fârisisinden Arap dilince hem
Beyte bir mısra idi bî- biş ü kem
Anca san'atlar ki anda var idi
Kenz-i güftâr içre gey muhtâr idi
Gerçi anılır resâil ismle
Lîk Türkî yog idi bu resm ile
Ger beyân olursa evsâfî tamâm
Söz uzanur muhtasar olmaz kelâm ⁶⁴

Cemâli'nin bu anlattıklarına benzer bir şiir de, *Hümâ ve Hümâyûn*'da "Gazel-i maktûb" başlığı altında yazılmıştır. ⁶⁵

4. Diğer Risâlesi

Cemâli, yine *Miftâhü'l - Ferec*'de, Arapça, Farsça, Türkçe kelimelerle yazılmış, bazı sözleri "tashif" (kelimeyi yanlış

⁶² *age.*, s. 169.

⁶³ *age.*, s. 169.

⁶⁴ H. Erdoğan Cengiz Nüsh. , v. 18b.

⁶⁵ Dil ve Tarih - Coğrafya Küt., M. Ozak 1, no. 1246, v. 75a.

yazarak) ile, "medh" ve "zemm" olan; lafzı tek olmakla birlikte, iki manaya gelen bir risalesinin daha olduğunu söyler:

*Nakş olmadan bu tasnif-i hüner
Bir dahı kılmuşdum meger
Kim Arabî vü dahı Türkide hem
Hüb idi vü ba'zı elfâz-ı 'Acem
Nazm-ı silk-i cevher idi şeb-çerâğ
Nesrinün bâğında olmanışdı zâğ
Ba'zısı elfâzınun ta'rif ile
Medh ü zemm olurdu hem tashîf ile
Eylar idi zâhire ba'zısı zem
Aşıkâre medh idi ba'zısı hem
Ba'zı zül-vecheyn idi bir lafz ile
Anlarurdu bu iki ma'nî bile
Kim birine fasl idi bâb-ı salâh
Birtün fikrinde olmazdı felâh
Lâk bu veç ile olmakdan murâd
San'at idi yog idi kasd - ı fesâd
Ba'zı elfâzında bu olmuşdı sır
Kim iki ma'nîlü illâ lafzı bir
Nâzırı hurrem kulurdu hâtırı
Kim ol olmuşdı letâyif defteri ⁶⁶*

Fakat Cemâlî'nin bu ilginç eseri, henüz bulunamamıştır.

5. Miftahû'l Ferec

Cemali'nin dini - tasavvufi - ahlaki muhtevalı bu mesnevisi, H. 860/1456 yılında tamamlanarak, Fatih Sultan Mehmed'e sunulmuştur. Şair, mesnevîsini, II. Mehmed (Fatih) için yazdığını şu beyitte belirtir:

*Anı tertîb eyledün sultân için
Bunu terkîb it Mehemed Hân için ⁶⁷*

Miftahû'l - Ferec'in hâtime bölümünde de, mesnevînin yazılış tarihi (H.860) verilir:

⁶⁶ H. Erdoğan Cengiz Nüs., ve. 18b - 19a.

⁶⁷ *Miftahû'l-Ferec*, I. Ü. Küt., Ty. 2331, v. 6b.; H.E. Cengiz Nüs., v. 20 b.

*Çâr sad geçdükde hicretten dü-bâr
Sast olıcak buldı bu deryâ kenâr 68*

Hezec bahrinde yazılan *Hümâ vü Hümâyûn*'a karşılık bu mesnevî, remel bahrinin, "Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün" kalıbıyla yazılmıştır.

Şair, mesnevisine, "mutluluk anahtarı" anlamına gelen, "Miftâhü'l-Ferec" ismini verdiğini, eserinde belirtir.

*Çünkü dîn ehline çekdürmez harâc
Ad virdüm ana Miftâhü'l- Ferec 69*

Yaklaşık olarak 5000 beyit civarındaki 70 bu mesnevinin giriş bölümünde, tevhid, münacât, na't gibi dinî şiirlerle, Fatih için yazılan medhiyeler ve sebep-i te'lif kısmı vardır. Ayrıca bu şiirlerin aralarına, "Hikâye Der-in Hâl" gibi başlıklar altında yazılmış hikâyelerle, ayet ve hadislerin açıklamaları konulmuştur. Konunun işlendiği asıl bölüm ise (âgâz-ı dâstân), ayet ve hadislerin açıklamaları ve bunlarla ilgili dinî - tasavvufî hikâyelerden oluşur.

Cemâli, mesnevisinde de, daha önce âşıkâne şiirler yazdığını, artık "İlahiyyat"a başlaması gerektiğini belirterek, *Miftâhü'l - Ferec*'in, dinî- ahlakî muhtevalı, didaktik mahiyette bir eser olduğunu söyler:

*Çünkü 'aşkıyyâta irdi intihâ
Hâtrun uşşâka bahs itdi nevâ
Anda hatm oldı usûl ile fîrû'
Bes ilahıyyâta kul şîrî şîr'ü'71*

*K'evvel ü âhîr ilâhiyyâtdur
Şerre nefy ü hayr için isbâtdur 72*

Cemâli'ye göre, şiir de faydalı olabilmek için yazılmalıdır:

*Ol degüldür lik şâ'irden murâd
Kim ide şîrîn salâhuru fasâd*

68 I. Ü. Küt., Ty. 2331, v. 172a.

69 H. E. Cengiz nüs., v.23a.

70 Ergun, *Miftâhü'l - Ferec*'in, 4939 beyit olduğunu söyler (*Türk Şâirleri*, c. III, s. 981). Timurtaş ise, 4600 beyit kadardır, der (a.g.m., s. 196).

71 H. E. Cengiz Nüs., v. 20b.

72 H. E. Cengiz Nüs., v. 22b.

*Nazm ana dîrler ki ilahîyyât ola
Hikmet ile nush için ebyât ola*⁷³

Buradan şairin sanatının, aşıkâne konulardan, dîni - ahlaki eserlere doğru bir gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır.

Miftâhü'l - Ferec'in nüshaları, diğer eserlerine göre daha fazladır. Bu mesnevinin yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerde olmak üzere, toplam beş nüshası vardır. Ergun ⁷⁴ ve Timurtaş ⁷⁵ ise, İstanbul'da, 2; Berlin'de de 1 nüshasının olduğunu söylerler. *Miftahü'l-Ferec*'in yazmaları, Atatürk Üniversitesi ve Halil Erdoğan Cengiz'in şahsi kütüphanesindeki nüshalarla, 5'e çıkmaktadır. (x) Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. İstanbul Üniversitesi Küt., Ty. 2331. İstinsah tarihi : H. 898, 177 varak.
2. Üsküdar Selim Ağa Küt. Karaman⁵⁵ kısmı, no: 447. H. 920'de Hacı isminde bir müstensih tarafından Edirne'de istinsah edilmiştir.
3. Berlin Kütüphanesi, no: 378.
H. 989/1581'de, Yusuf bin Muhammed tarafından istinsah edilmiştir. 149 varak. ⁷⁶
4. Halil Erdoğan Cengiz'in şahsi kütüphanesindeki nüsha.

İstinsah tarihi : H. 912, müstensihî : Tevfik, 146x203, 93x145 ebadlarında. Her sayfada çift sütun hâlinde 15 beyit vardır. 170 varak. Baştan birkaç yaprağı kopmuştur.

⁷³ H. E. Cengiz Nûs., v. 30b.

⁷⁴ Ergun, *Türk Şairleri*, c. III, s. 981.

⁷⁵ Timurtaş, *Husrev ü Şîrin*, s. 168.

(x) Bu nüshaların yanında, Milli Kütüphane'de mikro- filmleri bulunan, Cemâli-i (Karamanî ?), *Miftâhü'l - Ferec* (?), Kütüphane-i Hudayî'î Hacı Selim Ağa Ktp. No. 1045/5, v. 244 - 338 (Millî Küt. MFA. A. 143) ve Cemâli-i (Karamanî), *Risâle Fîr - Tasavvuf (Miftâhü'l - Ferec?)*, Ayasofya Küt., 1748, v. la - 86 b, (Millî Küt. MFA (A) 544 no'lu nüshalar, *Miftâhü'l Ferec* değildir. Zaten katalog fişlerine de, soru işaretleri konularak bu konudaki tereddütler belirtilmeye çalışılmıştır. Baştaki "Cemâli" isminin de, değişik bir yazıyla sonradan yazıldığı anlaşılmaktadır. Nüshalarda, bunların kime ait olduğunu belirlememize yarayacak bir ipucu da bulunamamıştır. Fakat bunların başka bir şaire ait olması kuvvetle muhtemeldir.

⁷⁶ W. Pertsch, *Die Türkshen Handschriften der Königlichen Bibliothek Zu Berlin*, Berlin 1890, 371.

5. Atatürk Üniversitesi, Seyfettin Özege (A. Sırrı) Böl.
nr. 1. 77

6. *Dıvan*

Cemâli'nin *dıvan* tertip ettiği, sadece Latifi tezkiresinde belirtilmektedir.⁷⁸ Fakat *dıvanın* uzun süre bulunamaması sebebiyle, kaynaklarda onun bu esirinin mevcut olmadığı söylenmiştir. Timurtaş da, Cemâli ile ilgili makalesinde, bu hususa temas ederek, şairin nazîre mecmualarındaki gazellerini yayımlamıştır.⁷⁹

Cemâli'nin *Dıvanı*, son yıllarda bulunarak, Kayahan Erimer tarafından ilim âlemine tanıtılmıştır.⁸⁰ Erimer'in şahsi kütüphanesindeki bu nüshada, II. Mehmed (Fatih) için yazılmış kasidelerle, gazel, müstezad, müfred ve kıt'alar vardır. Erimer, çeşitli tezkireler ve edebiyat tarihlerinde geçen beyit ve kıt'alara, *Dıvan*da rastlanmadığını söyler.⁸¹

Cemâli'nin *Dıvanında* da, *Hümâ vü Hümayûn*'da olduğu gibi, "bu beyit okunurken dil deprenmez", "bu beyit okunurken dudak deprenmez", "bu beytin huruf - ı mecmû'ı nuktasuzdur", "bu beytin câmi 'u'l - hurûfdur" gibi sanatlarla yazılmış beyit ve şiirler vardır. ⁸² Ayrıca Erimer'in makalesinde, *dıvanın* Türkçe kelime ve deyimler bakımından da figî çekici olduğu söylenir. ⁸³

Cemâli'nin bu eserinin, Fatih'in ölümünden önce, 1478-1481 yılları arasında yazılarak, adı geçen padişaha sunulduğu tahmin edilmektedir. Çünkü şairin *dıvanında*, ne Fatih (1451-1481) için bir merstiye ne de II. Beyazîd (1481-1512) adına bir medhiye yazılmıştır.⁸⁴

77 Amîl Çelebioğlu, *Sultan II. Murad Devri Mesnevüleri*, Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, Atatürk Ün. Erz. 1976, s. 407.

78 Latifi, s. 121.

79 Timurtaş, "Fatih Devri Şâirlerinden Cemali ve Eserleri", *TDED*, İst. 1951, c. IV, sayı : 3, s. 200-208.

80 Kayahan Erimer, "Gün Işığına Çıkan Değerli bir Eser" *TDAY* 1973-74, s. 265-281.

81 Erimer, *a.g.m.*, s. 267

82 *a.g.m.*, s. 267.

83 *a.g.m.*, s. 268.

84 *a.g.m.*, s. 268.

Görmek imkanını bulamadığımız bu divan nüshasının özellikleri, Erimer'in makalesinde şu şekilde verilmektedir:

"Bütün yaprakları (boş olanlar da dahil) altın çerçeveli ve bütün başlıkları altına yıldızlı olan müzehheb yazmada, Mehmet adının geçtiği beyitler de altın yıldızla yazılmıştır. 125x170 (93x115) mm boyutlarında olan yazmanın her sayfasında 11 beyit bulunmaktadır. Hareketi, Fatih dönemi neshiyle yazılmış olan yazmanın la - 54 a arası divan bölümüdür.⁸⁵

Cemal, Miftahül - Ferec'de, Divan için yazmış olduğu kasîde ve gazellerinin olduğuna temas ederek, onlardaki akıcılık ve güzelliğe işaret eder:

Bundan öndün hod kasâyid var idi
Hem dahu dîvân için eş'ar idi
Söyle kim dâmâd-ı fikre her gazel
Olmuş idi nev-arûs ile bedel
Hem kelâmında selâset var idi
Hem beyânında nefâset var idi⁸⁶

Latifi ise, "Divanı ünvan bulup ma'lûm ve meşhûr olmamışdır"⁸⁷ diyerek, Cemal'nin Divanının devrinde bile fazla okunmadığını söyler. Şairin Divanının da sadece tek nüshasının olması, Latifi'nin görünüşünü doğrulamaktadır.

7. Der - Beyân- ı Meşakkat- ı Sefer ve Zarûret ü Mülâzemet

Cemal'yle ilgili, hiç bir kaynakta temas edilmeyen bu mesnevî, şairin Divanıyla birlikte Kayahan Erimer tarafından bulunarak, aslının fotokopisi ve transkripsiyonlu metniyle birlikte yayınlanmıştır.⁸⁸

Cemal'nin Divanının sonunda bulunan 73 beyitlik bu küçük mesnevî, Divan Edebiyatında birçok benzerini gördüğümüz, sosyal hayatla ilgili bilgiler veren; şairlerin gezdikleri yerleri ve başından geçenleri anlatan; "sergüzeşt" ve "hasbihal" türü eserlerden biridir.⁸⁹

⁸⁵ a.g.m., s. 266-267.

⁸⁶ H. E. Cengiz Nüshası, v. 19a.

⁸⁷ Latifi, s. 121.

⁸⁸ Erimer a.g.m., s. 269-281.

⁸⁹ İsmail Ünver, "Mesnevî", Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri), c. LII, sayı: 415-417, Ank. 1986, s. 443.

Cemâli, bu mesnevisinde, padişahla birlikte yaptığı Arnavutluk seyahatini ve orada karşılaştığı zorlukları anlatır.

Şair, mesnevisine bir bahar tasviriyle başlar. Sonra da seyahata karar verişini anlatarak, "Der-Mezellet-i Sengistân-ı Memleket- i Arnavud ve Mezemmet-i Ehl-i Ü" başlığıyla asıl konuya geçer:

Cemâli, padişahla birlikte, zevki, sefayı bırakıp Arnavut Ülkesine gider. Fakat orası umduğu gibi çıkmaz. Her tarafı iniş - yokuşla dolu taşlık bir yerdir. Ne bir gül ne güzel bir yeşillik vardır. Ekmekleri tuzsuz, kavunu, karpuzu ise hiç yoktur. Sanki orası Cehennem vadisi gibidir. Şair, zengin olmak ümidiyle gittiği yerden, varlığını da kaybederek geri dönmek zorunda kalır:

*Kişi varıcag Arnavud ilne
Sanki müslim düşer cühüd eline
Taglarında safâ vü râhat yok
Derelerinde cevr ü cevâ yok
Suju bî - lezzet ü hevâsı vahim
Manzarı mühmel ü azâbı elim
Düz yire yokdur anda hiç vücüd
Tagdur taşdur cem'i - i hudüd
Ben umardım ki ola azum çok
Bu 'acebdür ki oldı varum yok
Görmemişdir cihânda ehl-i sefer
Bî - safâlıkda ol yire benzer ⁸⁰*

Görüldüğü gibi şair, Arnavut ülkesini, basit réalit bir üslupla canlı bir tablo hâlinde gözler önüne serer.

Cemâli, ülkeyi bu şekilde tasvir ettikten sonra, oranın belalarının anlatılmakla bitmeyeceğini söyleyerek, duâya geçer ve kendisini bu sıkıntılardan kurtardığı için Allah'a dua eder:

*Olmaya nice söylenürse kelâm
Arnavud ünün belâsı tamam
Nitekim kimse yolına gidemez
Vasfını dahı kimse şerh idemez
Hâcet oldur ki ol Müctb karîb
Kimseyi eylemeye anda garîb*

90 Erimer, a.g.m., s. 271-272 (37,38,39,44,48. beyitler).

*Var Cemâli bu nîmete şükür ü
Hamd idûp Hakk'a lutfın fikr ü* 91

Cemâli'nin bu mesnevisinde, Şeyhî'nin *Harnâme*'sinden etkilendiği görülmektedir. Fakat gerek teknik gerekse tasvirler bakımından onun seviyesine çıkamamıştır.⁹²

Sonuç

Cemâli, Dîvan Edebiyatının hususiyle Türk mesneviciliğinin, gerek üslûp gerekse muhteva bakımından büyük bir gelişme gösterdiği 15. yüzyılda yaşamıştır. Şairin tahsil hayatı ve mesleği konusunda kaynaklarda bir bilgi olmamakla birlikte, eserlerinden, onun üç dille ustaca oyunlar yapabilecek kadar iyi bir eğitim gördüğü anlaşılmaktadır.

II. Murad, Fâtih ve II. Beyazid dönemlerini yaşayarak oldukça uzun bir ömür süren Cemâli'nin, çok verimli bir edebi hayatı da olmuştur. O, birçok esere sahip olmakla birlikte, asıl *Hûmâ vü Hûmâyûn* şairi olarak tanınmıştır.

15. Yüzyıl, Klâsik Edebiyatımızın, kendi içerisinde Şeyhî, Ahmed Paşa, Necatî gibi üstad şairlerini yetiştirdiği bir dönemdir. Cemâli, ilk büyük eseri olan *Hûmâ vü Hûmâyûn*'u yazmaya başladığında, edebiyat dünyasında, Şeyhî'nin kasideleri ve bilhassa mesnevileriyle ulaştığı büyük şöhreti devam ettirmekteydi. Bu sebeple, akrabalık münasebeti bir tarafa, onun, Şeyhî'yi örnek olması son derece tabiiydi. Eserlerinde de bu etki bâriz bir şekilde görülmektedir. *Hûmâ vü Hûmâyûn* ve *Der-Beyân-ı Meşakkat-ı Sefer* adlı eserlerindeki birçok şiir ve beyit, Şeyhî'ye nazîre olarak yazılmıştır. Ayrıca gazellerinde de, Ahmed Paşa, Necatî, Şâhidî, Şehâbî, Mehdi, Atâyî, Sâfi, Ahmed, Şeyhî, Sâmi, Nihâli, Revânî, Hafî, Kemâl-ı Zerd gibi şairlere nazireler yazdığı görülmektedir.⁹³

Cemâli,devrine göre, sade sayılabilecek bir dile ve kuvvetli bir nazım tekniğine sahip olmakla birlikte, asrın üstadları arasına girememiş olan, ikinci sınıf şairlerden biridir. Bu sebeple onun

91 a.g.m., s. 272 (56,57,59,61. beyitler).

92 a.g.m., s. 268-269

93 Timurtaş, "Fatih Devri Şairlerinden Cemâli ve Eserleri", TDİD, s. 200-207.

etkisi fazla sürmemiş, birkaç asir sonra unutulmuştur. Cemâlî'den sonra, Hümâ vü Hümâyûn yazarı tek şâir, 16. yüzyılın büyük mesnevî yazarlarından Kara Fazlî olmuştur.

Su'arâ tezkirelerinde de, Cemâlî'nin iyi bir şâir olduğu belirtilerek, onun kudreti derecesinde şöhret bulunamamasının şaşılacak bir şey olduğunu söylenmektedir. Latîfî bu konuda şöyle der :

"Gâyetde zengin eş'arı ve muhayyel güftârı vardır. Tarz-ı nagzı zamanında makbûl ve matbû' olan üslûb-ı mergûb üzere vâki, olmuştur. 'Aceb budur ki bu kadar nazm-ı pâk ve şîr-i süznâk ile şöhret bulamamışdır ve mahall-i iştihâr üken mazhar izhâr itmemeğin dîvarı ürvân bulup mâ'lûm ve meşhûr olmamışdır."⁹⁴

Âlî de, Latîfî'ye paralel olarak, onun eserlerine göre, hakettiği şöhrete ulaşamadığını söyler:

"Edâları zamanına göre bed degüldür. Hâlâ ki nâm - i nâmîsi şöhret ile müeyyed degüldür. " ⁹⁵

Şehî de, onun hakkında övücü sözler söylemesine karşılık, ⁹⁶ Hasan Çelebî, " ... yazdığı eş'arın edâsında çendân melâhat ve safâ yoktur. " ⁹⁷ diyerek, Cemâlî'nin şiirlerini pek güzel bulmaz.

Cemâlî'nin , Hümâ vü Hümâyûn mesnevisi, Şeyhî'nin Husrev ü Şîrin'ine göre, daha zayıf kalmakla birlikte, onun bazı gazellerinde, Şeyhî, Necâtî, Ahmed Paşa gibi şâirleri aratmayacak mısralara rastlamak mümkündür. Fakat Cemâlî'nin eserlerinin, daha çok "taklît" seviyesinde kalması, bunların, Türk şiirinin âhenk bakımından İran şiirine ulaştırılmaya çalışıldığı bir dönem olan 15. yüzyılda yazılması ve bundan sonra, Hamdullah Hamdî, Fuzûlî, Taşlıcalı Yahyâ gibi mesnevîleri, şâheser basamağına çıkan şâirlerin yetişmesi vb. sebeplerle, onun şöhretinin sonraki yüzyıllara da taşması beklenemezdi. Hümâ vü Hümâyûn, Dîvan ve diğer eserlerinin de fazla nüshasının olmaması, onun çabucak unutulduğunun bir başka delilidir.

⁹⁵ Âlî, Künhü'l-Ahbâr, TTK Yaz. No: Y 554, v. 83b.

⁹⁶ Şehî, s. 113

⁹⁷ Hasan Çelebî, c. 1, s. 260